

KAROL BOŻEK

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska / University of the National Education Commission, Krakow, Poland

Współczesne funkcje wschodniopruskich pałaców i dworów w kontekście rozwoju zrównoważonej turystyki dziedzictwa

Contemporary Functions of East Prussian Palaces and Manors in the Context of Sustainable Heritage Tourism Development

Streszczenie: Artykuł ma na celu z jednej strony analizę funkcji pełnionych współcześnie przez wschodniopruskie rezydencje wiejskie (pałace i dwory), które znajdują się na obszarze Polski, a z drugiej – identyfikację możliwości i barier związanych z wykorzystaniem ich potencjału w kreowaniu zrównoważonych produktów turystycznych. Punktem wyjścia rozważań jest przegląd literatury poświęconej zrównoważonej turystyce dziedzictwa, na podstawie którego wyróżniono cztery kluczowe filary jej rozwoju: stabilność ekonomiczną, odpowiedzialność środowiskową, sprawiedliwość i równowagę społeczną oraz trwałość kultury. W dalszej części artykułu scharakteryzowano historyczne i współczesne funkcje wschodniopruskich pałaców i dworów – wskazano, że jedynie ok. 11% z nich jest aktywnie wykorzystywanych w działalności turystycznej, podczas gdy ponad 30% stanowią obiekty opuszczone lub nieużytkowane. Następnie rozważono główne bariery ograniczające rozwój zrównoważonych produktów turystycznych opartych na tym zasobie, które są związane m.in. ze stanem zachowania rezydencji, z ich sytuacją własnościową, peryferyjną lokalizacją względem ośrodków koncentracji ruchu turystycznego oraz brakiem wdrożenia podejścia sieciowego. Jednocześnie przedstawiono możliwości ich turystycznej aktywizacji, które nawiązują do założeń koncepcji zrównoważonej turystyki dziedzictwa.

Abstract: This article examines the contemporary functions of historical rural residences of former East Prussia, located in present-day Poland, and identifies the opportunities and barriers related to their potential role in developing sustainable tourism products. The discussion is framed by the concept of sustainable heritage tourism. Both historical and current uses of East Prussian palaces and manors are analyzed, showing that only around 11% are currently engaged in tourism, while over 30% remain abandoned or unused. The main barriers limiting the development of sustainable tourism products based on this heritage were also considered, including the condition of the residences, their ownership status, their peripheral location in relation to tourist traffic centers, and the lack of network-based management approaches. At the same time, possibilities for their tourist activation are indicated, referring to the principles of the concept of sustainable heritage tourism.

Słowa kluczowe: dwory; dziedzictwo; pałace; turystyka dziedzictwa; turystyka zrównoważona; zrównoważony rozwój

Keywords: heritage; heritage tourism; manors; palaces; sustainable development; sustainable tourism

Otrzymano: 22 września 2025

Received: 22 September 2025

Zaakceptowano: 26 września 2025

Accepted: 26 September 2025

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Bożek, K. (2025). Współczesne funkcje wschodniopruskich pałaców i dworów w kontekście rozwoju zrównoważonej turystyki dziedzictwa. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 39(3), 79–96. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.393.5>

WSTĘP

Każde miejsce i region na świecie ma własne dziedzictwo, które za sprawą turystyki coraz częściej staje się narzędziem rozwoju gospodarczego. Materialne i niematerialne elementy dziedzictwa kulturowego są uznawane za jeden z kluczowych zasobów turystycznych (Rambe, Khairani, 2021), a sama turystyka dziedzictwa należy obecnie do najpowszechniejszych form podróżowania (Timothy, 2014). Według różnych szacunków od 50% do 80% wszystkich podróży obejmuje elementy kultury, takie jak zwiedzanie zabytków i muzeów, uczestnictwo w wydarzeniach artystycznych czy zanurzanie się w żywej kulturze danego miejsca (Timothy, 2011).

W ostatnich dekadach w odpowiedzi na nieustannie rosnące zainteresowanie dziedzictwem kulturowym pojawiło się wiele zauważalnych zmian i trendów w planowaniu turystyki dziedzictwa, obejmujących przede wszystkim dążenie do minimalizacji jej negatywnych skutków (Stoica i in., 2022; Suryani, 2024). Coraz częściej podkreśla się też konieczność włączania zasad zrównoważonego rozwoju w procesy związane z zarządzaniem dziedzictwem kulturowym (Bożek, 2024; Facchinetti, 2014; Guzmán i in., 2017; Keitumetse, 2011; Landorf, 2009; Yan, Li, 2023).

Wiele regionów szuka możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego przez turystykę, wykorzystując w tym celu zasoby środowiska przyrodniczego lub kulturowego. Na obszarach o wysokiej atrakcyjności środowiska naturalnego rozwijają się przede wszystkim różne formy turystyki wypoczynkowej i aktywnej, zorientowane na obcowanie z przyrodą (Donici, Dumitras, 2024; Marcouiller, 1998). Zjawisko to można zaobserwować m.in. na Pojezierzu Mazurskim, gdzie ruch turystyczny koncentruje się wokół jezior i położonych nad nimi kurortów wypoczynkowych, podczas gdy peryferyjnie położone małe miasta oraz wsie, mimo że obfitują w bogate zasoby dziedzictwa kulturowego, często pozostają poza głównym nurtem zainteresowania turystów.

Tymczasem odpowiednie wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego może przyczyniać się nie tylko do wzbogacenia oferty turystycznej obszarów przyrodniczych, lecz także do dywersyfikacji ruchu turystycznego (Esfehani, Albrecht, 2018). Badania nad obszarami wiejskimi wskazują ponadto, że dziedzictwo kulturowe oraz lokalne tradycje odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu poczucia miejsca i mogą być warunkiem wstępnym pomyślnego rozwoju turystyki, nawet jeśli głównym czynnikiem przyciągającym turystów są walory przyrodnicze (Csurgó, Smith, 2022; Giordano, 2020).

W krajowej literaturze przedmiotu problematyce wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój turystyki na obszarach wiejskich poświęcono wiele uwagi (m.in. Andrzejczyk, Niedziółka, 2019; Balińska, 2019; Czapiewska, 2020; Dorocki, 2020; Durydiwka, 2017; Jędrysiak, 2010; Poczta, 2013; Roman, Roman, 2019; Widawski, 2011; Wiśniewska, 2023; Zakrzewska, 2011; Ziernicka-Wojtaszek, Zawora, 2010). Wciąż widoczna pozostaje jednak

luka badawcza dotycząca wykorzystania dziedzictwa kulturowego w turystyce na obszarach wiejskich północno-wschodniej Polski, obejmujących makroregiony Pojezierza Mazurskiego oraz Niziny Staropruskiej, a więc terenów historycznie związanych z Prusami Wschodnimi. Choć powstało kilka opracowań bezpośrednio związanych z tą tematyką (np. Batyk, 2010; Kulczyk, 2015; Lisowska, Łojko, 2022, 2023; Łojko, Lisowska, 2020; Szubert, 2020), to niewiele miejsca poświęcono w nich dziedzictwu wiejskich rezydencji dawnych Prus Wschodnich, mimo że stanowią one niewątpliwie wyróżnik tamtejszych krajobrazów kulturowych.

Dotychczasowe rozważania naukowe podejmowały wskazaną problematykę z perspektywy historii sztuki (Rzempołuch, 2002) lub były publikacjami albumowymi (Jackiewicz-Garniec, Garniec, 2001). Zauważalny jest brak szerszego ujęcia, które analizowałoby potencjał tych obiektów w kontekście ich aktywizacji na rzecz rozwoju turystyki zrównoważonej. W związku z tym zasadniczym celem niniejszego opracowania jest analiza współczesnych funkcji pełnionych przez wschodniopruskie rezydencje wiejskie (dwory i pałace) znajdujące się w granicach Polski oraz wskazanie możliwości i barier związanych z wykorzystaniem ich potencjału w kreowaniu zrównoważonych produktów turystycznych.

Zakres przestrzenny badań obejmuje południową część dawnych Prus Wschodnich, czyli terytorium funkcjonującego pod tą nazwą w latach 1773–1945, które na mocy postanowień konferencji poczdamskiej zostało w 1945 r. włączone do Polski. Analizie nie poddano natomiast rezydencji z obszaru dawnej rejencji zachodniopruskiej, przyłączonej do Prus Wschodnich dopiero w 1920 r.

Przyjęte postępowanie badawcze obejmowało kwerendę i krytyczną analizę literatury przedmiotu, analizę dokumentów (przede wszystkim kart ewidencyjnych zabytków), materiałów kartograficznych oraz danych satelitarnych. W artykule uwzględniono również analizę wpisów dotyczących obiektów oraz ich fotografii publikowanych w internecie (m.in. Google Maps Reviews, Flickr, Facebook, Instagram). Uzyskane w ten sposób informacje zostały poddane weryfikacji podczas badań terenowych. Zastosowanie triangulacji metod badawczych pozwoliło na wzajemną weryfikację danych, co przełożyło się na zwiększenie ich rzetelności i wiarygodności.

IDEA I ZAŁOŻENIA ZRÓWNOWAŻONEJ TURYSTYKI DZIEDZICTWA

Turystyka dziedzictwa może być definiowana szeroko – jako forma turystyki, w której główną motywacją do podjęcia podróży jest poznawanie dziedzictwa danego miejsca, interpretowanego i odbieranego przez turystę przez pryzmat jego własnych doświadczeń oraz przez pryzmat kontekstu kulturowego. W ostatnich dekadach stała się ona jedną z najszybciej rozwijających się gałęzi sektora turystycznego (Timothy, 2014). W dobie postępującej globalizacji oraz rosnącej mobilności coraz częściej pojawia się jednak pytanie o granice turystycznej eksploatacji zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego (Stoica i in., 2022). W literaturze przedmiotu rozważane są różne strategie mające na celu minimalizację negatywnych skutków nadmiernego rozwoju ruchu turystycznego w miejscach związanych z dziedzictwem kulturowym. Większość tych strategii bezpośrednio odwołuje się do założeń zrównoważonego rozwoju (Alamineh i in., 2023; Bertocchi i in., 2020; De Luca i in., 2020; Maingi, 2019; Musikanski i in., 2019).

Należy podkreślić, że potrzeba wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju w turystyce dziedzictwa nie powinna ograniczać się wyłącznie do miejsc dotkniętych lub

zagrożonych zjawiskiem *overtourismu*. Powinna być ona uwzględniana zarówno przez społeczności lokalne, jak i przez podmioty zewnętrzne zaangażowane w rozwój turystyki, niezależnie od wielkości destynacji czy stadium jej rozwoju, analizowanego w kontekście koncepcji cyklu życia obszaru turystycznego R.W. Butlera (1980). W fazach eksploracji i wprowadzenia zrównoważony rozwój umożliwia implementację zasad odpowiedzialnego planowania turystyki już w początkowych stadiach rozwoju destynacji. W fazach wzrostu, konsolidacji i rozkwitu może pełnić funkcję mechanizmu prewencyjnego, ograniczającego wystąpienie negatywnych konsekwencji związanych z intensyfikacją ruchu turystycznego. Z kolei w fazie stagnacji lub upadku może sprzyjać odrodzeniu się funkcji turystycznej, m.in. przez rozwój alternatywnych form turystyki (por. Kozak, Martin, 2012; Kruczek i in., 2018).

Idea zrównoważonej turystyki dziedzictwa wyrasta z ogólnej koncepcji zrównoważonego rozwoju, u podstaw której leży równowaga między zaspokajaniem potrzeb obecnych użytkowników a obowiązkiem zachowania zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego w stanie co najmniej nie pogorszonym dla przyszłych pokoleń (Padilla, 2002). Strategiczne planowanie zrównoważonego rozwoju turystyki dziedzictwa powinno zatem obejmować działania ukierunkowane na kontrolę intensywności wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego, wdrażanie polityk ochrony ekosystemów i dziedzictwa kulturowego, przeciwdziałanie skutkom zmian klimatycznych, optymalizację mechanizmów alokacji zasobów, wspieranie współpracy regionalnej, zwiększanie partycypacji społeczności lokalnych oraz zapewnianie sprawiedliwego podziału korzyści płynących z rozwoju turystyki (Ou, 2025).

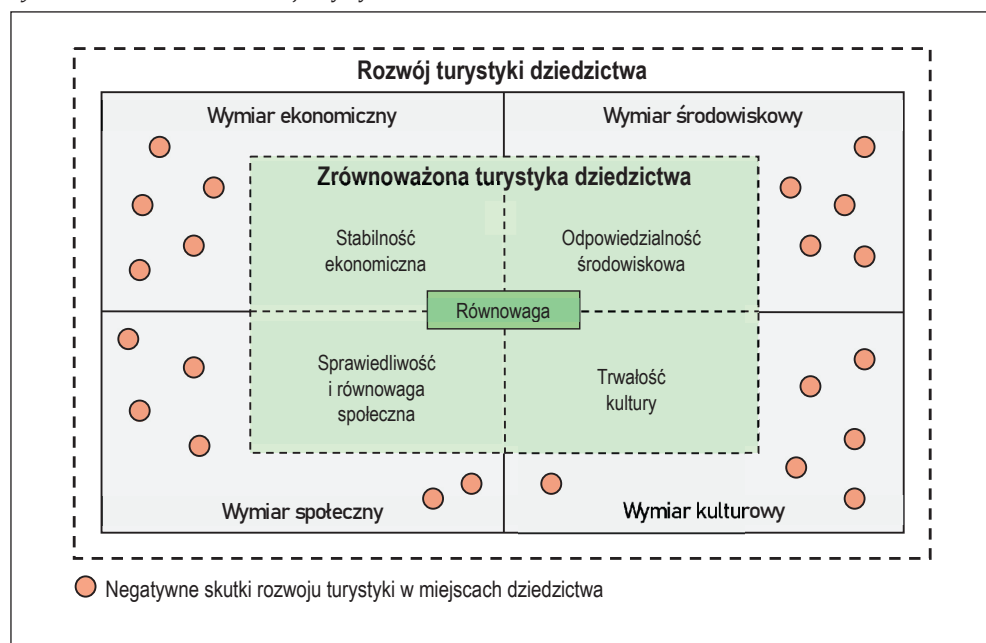
Odwołując się do szerszej kategorii, czyli do turystyki zrównoważonej, A. Kowalczyk (2010: 20) przedstawił ją na gruncie polskiej literatury jako wyidealizowany model rozwoju turystyki, w którym „działania podejmowane przez turystów nie powodują strat lub trudnych do odwrócenia zmian w środowisku przyrodniczym, a jednocześnie przynoszą korzyści samym turystom, społecznościom zamieszkującym odwiedzane przez nich miejscowości i obszary, a także osobom i instytucjom świadczącym usługi turystyczne”. W takim ujęciu zrównoważony rozwój turystyki jest możliwy wyłącznie w warunkach zachowania równowagi i kompromisu między ochroną środowiska przyrodniczego a potrzebami turystów, społeczności lokalnych oraz usługodawców turystycznych. Analogicznie, w odniesieniu do turystyki dziedzictwa, równowaga ta powinna uwzględniać nie tylko relacje między interesariuszami a środowiskiem naturalnym, lecz także konieczność zachowania i ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego.

Warto odwołać się również do rozważań E. Inskeepa (1991: 459–467), który podejmując próbę systematyzacji cech turystyki zrównoważonej, wskazał, że powinna charakteryzować się ona: uwzględnianiem specyfiki kulturowej i przyrodniczej obszaru, angażowaniem ludności miejscowej, analizą kosztów i korzyści działalności turystycznej z perspektywy krótkoterminowej i długofalowej – przy równomiernym podziale zysków i obciążeń między turystów a społeczność lokalną, integracją z innymi działami gospodarki, oceną wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze i kulturowe oraz podejmowaniem działań minimalizujących skutki negatywne, a także dążeniem do zachowania przyrody dla następnych pokoleń. W kontekście turystyki dziedzictwa do wskazanego zestawu cech należałoby dodać również konieczność zachowania zasobów dziedzictwa kulturowego z myślą o ich ochronie i transmisji dla przyszłych pokoleń.

Należy więc zauważyć, że praktyczna implementacja koncepcji zrównoważonej turystyki dziedzictwa wymaga równoczesnego uwzględnienia aspektów środowiskowych,

ekonomicznych, społecznych i kulturowych, co znajduje szerokie potwierdzenie w literaturze przedmiotu (Amerta i in., 2018; Muhanna, 2006; Padin, 2012; Richins, 2009; Salinero i in., 2025). W takim ujęciu turystyka w miejscach dziedzictwa kulturowego nie powinna być traktowana wyłącznie jako instrument generowania korzyści gospodarczych, lecz również jako narzędzie służące ochronie zasobów przyrodniczych i kulturowych oraz budowaniu kapitału społecznego. Jej rozwój wymaga podejścia holistycznego, opartego na partycypacji społecznej, sprawiedliwym podziale zysków, a także poszanowaniu lokalnej tożsamości i tradycji. Wówczas turystyka dziedzictwa może stać się czynnikiem wzmacniającym więzi społeczne i poczucie międzypokoleniowej odpowiedzialności za zachowanie dziedzictwa w stanie nienaruszającym jego wartości dla przyszłych generacji. Planowanie strategii zrównoważonego rozwoju turystyki dziedzictwa powinno zatem opierać się na czterech kluczowych filarach: stabilności ekonomicznej, odpowiedzialności środowiskowej, sprawiedliwości i równowadze społecznej oraz trwałości kultury (rycina 1).

Rycina 1. Istota zrównoważonej turystyki dziedzictwa

Źródło: opracowanie własne

PRZEKSZTAŁCENIA FUNKCJI WSCHODNIOPRUSKICH PAŁACÓW I DWORÓW W UJĘCIU HISTORYCZNYM

Dogodne warunki glebowe, szczególnie w północnej części historycznych Prus Wschodnich, w połączeniu z dostępem do zasobów wodnych oraz korzystnymi warunkami transportowymi (rozwinięta sieć szlaków lądowych i wodnych, port w Królewcu), sprzyjały kształtowaniu się na tym obszarze dużych majątków ziemskich. Już w okresie panowania zakonu krzyżackiego, a następnie w czasach Prus Książęcych i Królestwa Pruskiego rozwijał się tam system folwarków nastawionych na produkcję zboża przeznaczanego na eksport oraz hodowlę zwierząt gospodarskich (Biskup, Labuda, 1986). Uwarunkowania

te przyczyniły się do utrwalenia modelu wielkoobszarowych gospodarstw, które przez kilka stuleci stanowiły podstawę lokalnej struktury agrarnej. Charakterystycznym elementem tych majątków była świadomie kształtowana kompozycja przestrzenna, w której centralne miejsce zajmowała zazwyczaj rezydencja właścicieli – pałac lub dwór – pełniąca funkcje rezydencjonalną i administracyjną (Jackiewicz-Garniec, Garniec, 2001).

Pierwszymi właścicielami majątków ziemskich w Prusach Wschodnich byli junkrzy – posiadacze ziemscy wywodzący się z warstwy szlacheckiej, która zaczęła kształtować się pod koniec panowania zakonu krzyżackiego (Carsten, 1947). Podstawą funkcjonowania ich majątków była gospodarka folwarczna o charakterze eksportowym, zdominowana przez produkcję zboża kierowanego na rynki niemiecki, skandynawski i brytyjski (Brincken, 1949). Do lat 70. XIX w. eksport utrzymywał się na stosunkowo stabilnym poziomie, jednak nasilająca się konkurencja z Europy Wschodniej i ze Stanów Zjednoczonych spowodowała spadek jego opłacalności, zmuszając właścicieli majątków do ograniczenia zbytu do rynku wewnętrznienieckiego (Brincken, 1949; Muennich, 1934).

Zmiana warunków ekonomicznych, w połączeniu z postępującą modernizacją rolnictwa, oddziaływała na strukturę i funkcje zaplecza folwarcznego, czego przejawem były przebudowy stajni, spichlerzy, gorzelni i młynów (Brincken, 1949). W wielu przypadkach utrzymanie majątku stawało się nieopłacalne, co już na początku XX w. skutkowało zmianą funkcji licznych obiektów. Przykładem może być Tarpno, gdzie w latach 30. XX w. dwór został przekształcony w pensjonat wypoczynkowy. Rezydencje, które utraciły zaplecze ekonomiczne i nie znalazły nowego przeznaczenia, popadały w stopniową degradację. Proces ten był widoczny na szerszą skalę już w okresie dwudziestolecia międzywojennego (Kozak, 2008).

Wiele wschodniopruskich pałaców i dworów uległo zniszczeniu w trakcie II wojny światowej i zostało bezpowrotnie utraconych. Rezydencje, które przetrwały działania wojenne, po 1945 r. były najczęściej przejmowane przez Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR-y). Część z nich adaptowano na potrzeby budynków użyteczności publicznej. Z kolei obiekty cechujące się atrakcyjnym położeniem, zwłaszcza w sąsiedztwie jezior, często przeznaczano na domy wczasowe i ośrodki kolonijne. Nowi użytkownicy nie zawsze zapewniali im jednak właściwą opiekę, a w wielu przypadkach wręcz przyczyniali się do ich degradacji (Jackiewicz-Garniec, Garniec, 2001; Wylegała, 2021). Powojenne remonty i przebudowy często pozbawiały rezydencje cech stylowych, natomiast opuszczone budynki szybko popadały w ruinę (Uruszczak, 2023).

Jak podkreślają M. Jackiewicz-Garniec i M. Garniec (2001), paradoksalnym skutkiem utworzenia na terenach dawnych majątków ziemskich PGR-ów był fakt, że wiele zespołów rezydencjonalnych przetrwało do współczesności, choć w różnym stanie. W większości przypadków zachowały one spójną kompozycję przestrzenną mimo znacznych strat w detalu architektonicznym (Mikulski, 2023). Gorszy los spotkał rezydencje, które nie zostały zaadaptowane do nowych funkcji – wiele z nich uległo znacznej degradacji, prowadzącej ostatecznie do całkowitej destrukcji (Kozak, 2008).

W pierwszych latach po transformacji ustrojowej znaczna część dawnych rezydencji znalazła się w zasobie Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP), która przejęła mienie po zlikwidowanych PGR-ach. Ze względu na ograniczone środki finansowe oraz brak kompleksowych programów konserwatorskich wiele obiektów ulegało w tym czasie dalszej degradacji (Mikulski, 2023). Prowadzona w latach 90. XX w. prywatyzacja stopniowo zmieniała strukturę własności. Większość zespołów pałacowo-dworskich trafiła w ręce prywatne. W części przypadków nowi właściciele podejmowali działania

restauracyjne, przywracając obiektom funkcje mieszkalne, w innych adaptowano je do celów hotelarskich lub eventowych. Zdarzały się jednak takie sytuacje, gdy brak inwestorów, niedostateczne nakłady finansowe lub rozbieżności między inwestorem a konserwatorem zabytków prowadziły do dalszej degradacji obiektów (Jackiewicz-Garniec, Garniec, 2001).

M. Kozak (2008) wskazuje, że charakterystycznym zjawiskiem, obserwowanym zwłaszcza na początku lat 90. XX w. była spekulacja polegająca na nabywaniu obiektów zabytkowych w oczekiwaniu na ich korzystną odsprzedaż byłym właścicielom lub spadkobiercom (po zniesieniu ograniczeń w nabywaniu nieruchomości przez cudzoziemców). Podmioty dokonujące takich transakcji zazwyczaj nie podejmowały żadnych działań inwestycyjnych. Dopiero późniejsze zmiany legislacyjne skuteczniej zapobiegały tego rodzaju praktykom. Współcześnie, wraz ze wzrostem wartości rynkowej zabytków rezydencjonalnych, właściciele zwykle podejmują bardziej racjonalne decyzje w zakresie użytkowania i adaptacji tych budynków. W rezultacie już na początku XXI w. zasób obiektów rezydencjonalnych na obszarze dawnych Prus Wschodnich odznaczał się dużym zróżnicowaniem pod względem stanu zachowania i pełnionych funkcji – obejmował m.in. rezydencje starannie odrestaurowane i zaadaptowane do potrzeb działalności z zakresu usług turystycznych, popegeerowskie budynki mieszkalnictwa wielorodzinnego, a także obiekty opuszczone, stopniowo popadające w ruinę i nierzadko obciążone problemami własnościowymi.

WSPÓŁCZESNE FUNKCJE WSCHODNIOPRUSKICH PAŁACÓW I DWORÓW

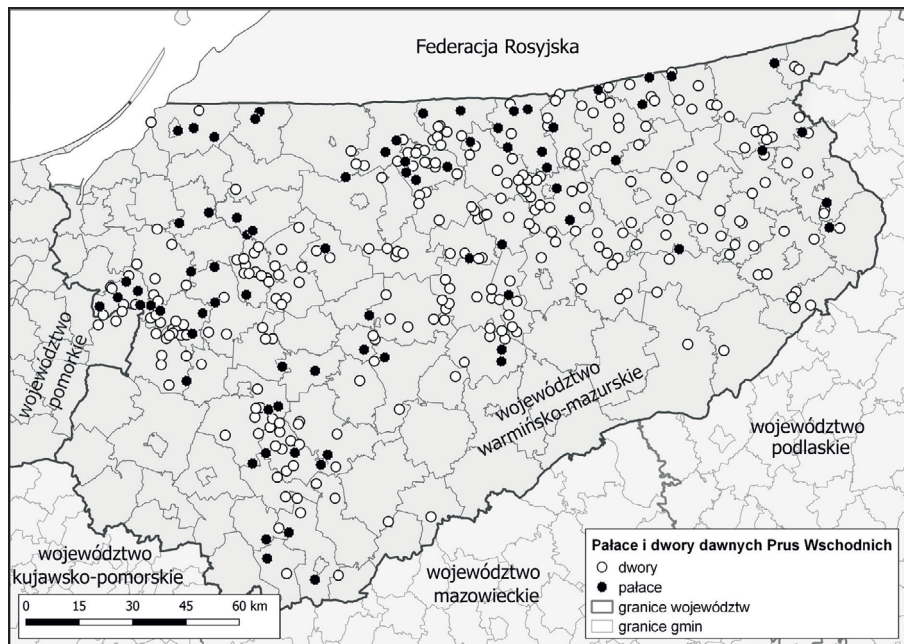
W toku badań terenowych oraz analizy źródeł literaturowych i internetowych zidentyfikowano łącznie 358 rezydencji, w tym 282 dwory i 76 pałaców. W inwentaryzacji uwzględniono wyłącznie te obiekty, które zachowały się w stanie umożliwiającym ich jednoznaczną identyfikację. Pod uwagę nie wzięto natomiast miejsc popałacowych i podworskich, założeń rezydencjonalnych, z których przetrwały jedynie zabudowania folwarczne, a także obiektów, po których jedynymi śladami są pozostałości fundamentów. Podstawowym kryterium kwalifikującym była zatem fizyczna obecność bryły pałacu lub dworu, nawet wówczas, gdy obiekt znajdował się w stanie ruiny lub został przebudowany w stopniu skutkującym utratą wartości zabytkowej.

Większość analizowanych rezydencji (64,5%) w momencie gromadzenia danych była wpisana do rejestru zabytków. Odsetek ten, choć stosunkowo niski, nie odbiega znacząco od wartości przedstawianych przez badaczy w odniesieniu do innych regionów Polski, np. w Wielkopolsce wynosi on 68,9% (Szczepańska, Piechel, 2024). Należy to wiązać przede wszystkim z faktem, że znaczna część obiektów rezydencjonalnych – nie tylko na obszarze dawnych Prus Wschodnich – utraciła wartość zabytkową w wyniku przebudów i remontów prowadzonych w okresie PRL-u, mających na celu ich dostosowanie do potrzeb PGR-ów (Wylegała, 2021). Przy czym problemem pozostaje nieaktualność wielu kart ewidencji zabytków, które w przeważającej mierze po raz ostatni zostały uzupełnione w pierwszych latach XXI w.

Rozmieszczenie analizowanych obiektów, obrazujące ich przestrzenne zróżnicowanie w podziale na pałace i dwory, zostało przedstawione w odniesieniu do granic województw oraz gmin (rycina 2). Największa koncentracja wschodniopruskich rezydencji występuje w północnej i zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, co można wiązać ze stosunkowo korzystnymi warunkami glebowymi, które w przeszłości stanowiły podstawowy czynnik lokalizacji wielkoobszarowych majątków ziemskich.

Z kolei najmniejszą koncentracją tego typu obiektów charakteryzuje się obszar wzdłuż południowej granicy województwa warmińsko-mazurskiego, w pasie od Nidzicy po Ełk, gdzie dominują gleby bielcowe i rdzawe, o małej przydatności dla rolnictwa.

Rycina 2. Lokalizacja zachowanych pałaców i dworów dawnych Prus Wschodnich w granicach Polski

Źródło: opracowanie własne

Wśród gmin, na obszarze których zachowało się najwięcej wschodniopruskich rezydencji dworskich i pałacowych (10 i więcej), należy wymienić: Bartoszyce, Kętrzyn, Miłakowo, Małdyty, Węgorzewo, Ostródę, Rychliki i Grunwald. Największe zagęszczenie obiektów przypadające na 50 km² odnotowano w gminach: Rychliki, Miłakowo, Małdyty, Kętrzyn, Grunwald, Bartoszyce, Srokowo, Sorkwity, Sępólno i Zalewo.

Warto podkreślić, że chociaż dla mobilności turystów granice administracyjne gmin mają niewielkie znaczenie (kluczowa pozostaje sama odległość pomiędzy poszczególnymi obiektami), to identyfikacja zasobów dziedzictwa kulturowego w odniesieniu do różnych jednostek przestrzennych może stanowić istotne narzędzie prowadzenia skutecznej polityki turystycznej na poziomach lokalnym i regionalnym. Warunkiem jej efektywności jest jednak szeroka współpraca między różnymi grupami interesariuszy, w szczególności między jednostkami samorządu terytorialnego, obejmująca m.in. usieciowienie walorów turystycznych przez tworzenie klastrów. Należy przy tym pamiętać, że skuteczna aktywizacja zasobów dziedzictwa rezydencjonalnego do pełnienia funkcji turystycznej wymaga często podejścia ponadlokalnego (Szczepańska, Piechel, 2024).

W ramach przeprowadzonych badań sklasyfikowano współczesne funkcje pełnione przez wschodniopruskie dwory i pałace, co pozwoliło na identyfikację obiektów wykorzystywanych w działalności turystycznej. Wyróżniono siedem podstawowych kategorii obiektów: obiekty opuszczone lub nieużytkowane, obiekty mieszkalne, obiekty powszechnej użyteczności publicznej, obiekty wykorzystywane gospodarczo przez

przedsiębiorstwa prywatne, obiekty bazy noclegowej lub gastronomicznej, obiekty funkcjonujące jako pełnoprawne atrakcje turystyczne, a także obiekty kultu religijnego. Szczegółowa charakterystyka poszczególnych kategorii, wraz z ich liczebnością oraz udziałem w ogóle analizowanego zasobu, została przedstawiona w tabeli 1.

Tabela 1. Funkcje pełnione przez wschodniopruskie rezydencje wiejskie wraz z ich liczebnością i udziałem w ogóle zasobu

Charakterystyka funkcji	Liczba	Udział ogółem
Obiekty mieszkalne Budynki przystosowane do funkcji mieszkalnych (jednorodzinnych i wielorodzinnych), w tym również prywatne rezydencje.	127	35,47%
Obiekty nieużytkowane/opuszczone Rezydencje znajdujące się w stanie postępującej degradacji, opuszczone, niezamieszkałe i niepełniące żadnej funkcji w obiegu gospodarczym, a także obiekty z różnych przyczyn nieużytkowane (np. będące w trakcie remontu).	112	31,28%
Obiekty bazy noclegowej lub gastronomicznej Budynki zakwaterowania turystycznego (hotele, pensjonaty, gospodarstwa agroturystyczne itd.) oraz obiekty świadczące usługi gastronomiczne i eventowo-konferencyjne.	37	10,34%
Obiekty wykorzystywane gospodarczo przez przedsiębiorstwa prywatne Siedziby lub biura przedsiębiorstw prywatnych, budynki inwentarsko-składowe, kwatery pracownicze, a także inne obiekty o przeznaczeniu komercyjnym, w których nie jest prowadzona działalność turystyczna.	18	5,03%
Obiekty powszechnej użyteczności publicznej Budynki pełniące funkcje edukacyjne (np. szkoły), administracyjne (np. siedziby administracji samorządowej), opieki zdrowotnej (np. szpitale, zakłady opieki medycznej), a także ogólnodostępne obiekty kulturalne (np. świetlice wiejskie, siedziby instytucji kultury).	16	4,47%
Obiekty funkcjonujące jako pełnoprawne atrakcje turystyczne Rezydencje, których podstawą działalności nie jest hotelarstwo i gastronomia, które mają jednak odpowiednią infrastrukturę (np. częściowe zagospodarowanie przestrzeni na cele wystawiennicze) oraz świadczą usługi (np. z zakresu przewodnictwa) pozwalające im funkcjonować jako pełnoprawna atrakcja turystyczna.	4	1,12%
Obiekty kultu religijnego Dawne rezydencje zaadaptowane na cele sakralne, w tym kościoły, klasztory lub inne obiekty pełniące funkcje związane z praktykami religijnymi.	1	0,27%
Brak danych Obiekty, w przypadku których nie udało się ustalić pełnionej funkcji.	43	12,01%

Źródło: opracowanie własne

Najliczniejszą kategorię stanowią obiekty pełniące funkcję mieszkaniową (35,5%), wśród których zdecydowaną większość tworzą budynki wielorodzinne zamieszkiwane przez społeczności popegeerowskie, rzadziej przez nowych lokatorów. W ostatnich latach obserwuje się także tendencję do rewitalizacji dawnych założeń pałacowych i dworskich oraz ich adaptacji na prywatne rezydencje (np. dwory w Zawiszynie i Kalistach). Na szczególne wyróżnienie zasługuje tu działalność Stefana Hippra, niemieckiego przedsiębiorcy, który uratował od całkowitej ruiny kilka rezydencji na Warmii, m.in. w Bogatyńskich i Gładyszach. Obecnie rezydencje te, mimo że pozostają w użytku prywatnym i nie są dostępne dla zwiedzających, stanowią atrakcyjny wyróżnik krajobrazu kulturowego warmińskich wsi.

Drugą pod względem liczebności kategorią są obiekty nieużytkowane lub opuszczone (31,3%), obejmujące ruiny, budynki w stanie postępującej degradacji i rezydencje będące w trakcie remontu bądź już odrestaurowane, które nadal są pozbawione funkcji użytkowej. Znaczna część z nich znajduje się w stanie całkowitej ruiny, a jedyną realną formą ich zagospodarowania pozostaje odbudowa lub zabezpieczenie i ekspozycja w postaci tzw. trwałej ruiny. Często obserwowanym zjawiskiem jest podejmowanie prac renowacyjnych, które nie zostają doprowadzone do końca (np. w Gródkach, Kolkiejmach, Okowiźnie, Potrytach, Skandławkach, Szydłaku, Tracku czy Warkałach).

Kolejną kategorię o relatywnie niewielkim udziale w strukturze zasobu tworzą rezydencje zaadaptowane do pełnienia funkcji hotelarskich, gastronomicznych oraz eventowo-konferencyjnych (10,3%). Grupa ta cechuje się znacznym zróżnicowaniem pod względem standardu świadczonych usług i charakteru oferty. Obejmuje ona z jednej strony luksusowe hotele dysponujące rozbudowaną infrastrukturą rekreacyjną (np. pałac w Pacótkowie, dwór w Dadaju), z drugiej zaś – kameralne pensjonaty oraz gospodarstwa agroturystyczne prowadzone w duchu *slow tourism* (np. dwory w Gajlitach, Mioduńskich, Szwałku, Wojciechach), które można uznać za szczególnie istotne z perspektywy rozwoju turystyki zrównoważonej. Wskazać można również obiekty wyspecjalizowane w organizacji wydarzeń okolicznościowych i konferencji (np. pałac w Markowie, dwór w Siejniku).

Mało liczną kategorię stanowią rezydencje wykorzystywane gospodarczo przez sektor prywatny (5%) – głównie jako siedziby lub biura przedsiębiorstw, rzadziej jako obiekty o innym przeznaczeniu komercyjnym – nieświadczące usług turystycznych (np. sklepy rolnicze). W zdecydowanej większości są one częścią dużych przedsiębiorstw rolnych lub budowlanych, wykorzystujących do prowadzenia swojej działalności infrastrukturę popegeerowską.

Obiekty powszechnej użyteczności publicznej, pełniące funkcje edukacyjne, administracyjne, kulturalne lub związane z opieką zdrowotną, stanowią zaledwie 4,5% analizowanego zasobu rezydencji. Aktualnie do Skarbu Państwa należy 21 rezydencji, do powiatów – cztery, a do gmin – 23. Zdecydowana większość majątków została sprywatyzowana na przełomie lat 90. XX w. oraz w pierwszych latach XXI w., jednak proces ten postępował również w ostatniej dekadzie. Przykładem jest dwór w Marwicy, w którym do 2022 r. mieścił się dom dziecka. Po sprzedaży został on odrestaurowany i obecnie pełni funkcję prywatnej rezydencji. Podobna sytuacja miała miejsce w pałacu w Rudziszkach, gdzie do 2023 r. działał szpital psychiatryczny. Placówkę przeniesiono, natomiast pałac – ze względu na wysokie koszty niezbędnych remontów – pozostaje obecnie nieużytkowany.

Zaskakująco niewielki odsetek wschodniopruskich obiektów rezydencjonalnych ma status pełnoprawnych atrakcji turystycznych, których podstawowa działalność nie opiera się wyłącznie na świadczeniu usług hotelarskich czy gastronomicznych (1,1%). Obiekty zaliczone do tej kategorii dysponują odpowiednią infrastrukturą oraz ofertą umożliwiającą obsługę ruchu turystycznego, obejmującą m.in. częściowe zagospodarowanie przestrzeni na cele wystawiennicze czy świadczenie usług przewodnickich. Przykładami takich obiektów są: pałac w Białej Oleckiej, w którym część kompleksu zaadaptowano na Muzeum Motoryzacji, pałac w Nagórkach (Olsztyn), przeznaczony przez Muzeum Warmii i Mazur na Muzeum Przyrody, pałac w Nakomiadach, pełniący funkcję hotelarską, lecz dysponujący równocześnie rozbudowaną ofertą turystyczną, obejmującą m.in. manufakturę ceramiki z pokazami jej wytwarzania, a także możliwość zwiedzania dziedzińca i założenia parkowego. Kolejnym przykładem jest dwór w Drułitach, udostępniany sezonowo w okresie letnim – funkcjonuje tam restauracja oraz

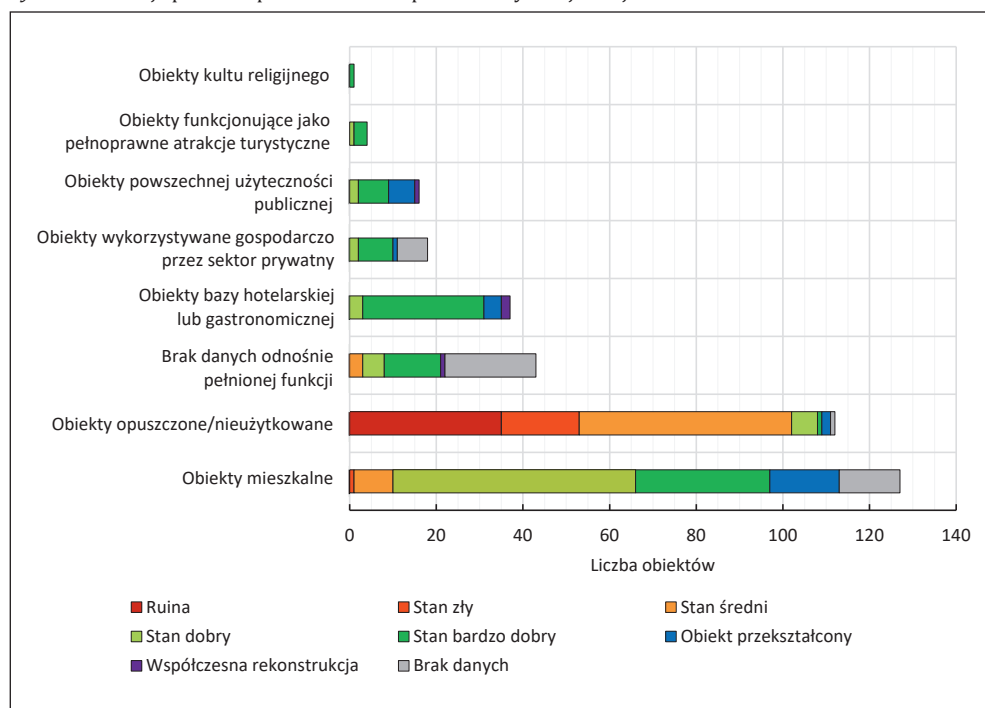
odbywają się liczne wydarzenia kulturalne, takie jak koncerty muzyczne czy wystawy malarskie. Dodatkowo obiekt udostępnia ekspozycję poświęconą własnej historii oraz zapewnia profesjonalną obsługę przewodnicką.

W prezentowanym zbiorze wyróżniono jeden przypadek adaptacji rezydencji na obiekt kultu religijnego – jest to dwór w Rychnowie, który został przekształcony w dom zakonny sióstr terezjanek.

W toku badań dokonano zestawienia stanu zachowania rezydencji z pełnionymi przez nie funkcjami (rycina 3). Diagnoza stanu zachowania historycznych rezydencji (pałaców i dworów) miała charakter eksploracyjny i koncentrowała się wyłącznie na percepcyjnej ocenie zewnętrznych cech obiektów, uznawanych za główny wyznacznik ich atrakcyjności turystycznej. Analizie metodą wizualną poddano jedynie bryłę zewnętrzną budynków – stan zachowania i stopień przekształcenia oryginalnej formy oraz detalu architektonicznego, czyli elementy dostrzegalne przez przeciętnego odbiorcę podczas oglądu obiektu z zewnątrz. Diagnoza nie obejmowała natomiast szczegółowych kryteriów konserwatorskich, w tym np. oceny stanu technicznego wnętrza.

Przeprowadzona analiza ujawniła wyraźną zależność: najlepszym stanem zachowania charakteryzują się obiekty zaadaptowane na potrzeby bazy hotelarskiej lub gastronomicznej, a także obiekty funkcjonujące jako pełnoprawne atrakcje turystyczne. W zdecydowanej większości przypadków rezydencje te są utrzymane w bardzo dobrym stanie.

Rycina 3. Funkcje pełnione przez wschodniopruskie rezydencje wiejskie w Polsce oraz ich stan zachowania

Źródło: opracowanie własne

Warto zwrócić uwagę, że stan zachowania historycznych rezydencji nie determinuje jednoznacznie ich atrakcyjności turystycznej. Niewielkie założenia rezydencjonalne, nawet stosunkowo dobrze utrzymane i z zachowanym detalem architektonicznym, mogą być postrzegane jako mało przydatne dla rozwoju turystyki – zwłaszcza w sytuacji ograniczonej dostępności dla zwiedzających. Dla kontrastu ruiny, mimo zaawansowanej degradacji, często przyciągają zainteresowanie tzw. eksploratorów historii, stanowiących niszowy segment ruchu turystycznego (Le Gallou, 2018). Monumentalne rezydencje w stanie postępującej ruiny mogą funkcjonować jako atrakcyjny cel podróży. Ostatecznie więc zarówno ruiny, jak i zrewitalizowane rezydencje mogą być traktowane jako wartościowe zasoby turystyczne – pod warunkiem zapewnienia odpowiedniej dostępności. Z kolei stan zachowania staje się głównym czynnikiem różnicującym ich atrakcyjność turystyczną dopiero podczas porównywania obiektów o zbliżonych cechach oraz o tej samej funkcji.

MOŻLIWOŚCI I BARIERY ZWIĄZANE Z WYKORZYSTANIEM WSCHODNIOPRUSKICH PAŁACÓW I DWORÓW W KREOWANIU ZRÓWNOWAŻONYCH PRODUKTÓW TURYSTYCZNYCH

Jedną z głównych barier aktywizacji turystycznej wschodniopruskich rezydencji jest ich stan własnościowy, który w znacznym stopniu ogranicza dostępność tych obiektów dla ruchu turystycznego. Większość z nich znajduje się w rękach prywatnych i jest aktywnie wykorzystywana w mieszkalnictwie jedno- lub wielorodzinnym, co można traktować jako pewną ciągłość funkcji. Zdarzają się jednak sytuacje, gdy właściciel nie dysponuje środkami lub wolą, by zainwestować w remont i nadać obiektowi funkcję użytkową. Wskazany problem sięga lat 90. XX w., kiedy Skarb Państwa wyzbył się większości rezydencji, a część z nich stała się przedmiotem spekulacji w oczekiwaniu na korzystną odsprzedaż (Kozak, 2008). Niewiele obiektów trafiło wówczas do zasobu gminnego, co dziś wydaje się naturalnym kierunkiem, zwłaszcza że władztwo samorządowe może sprzyjać ich adaptacji do funkcji ogólnodostępnych (np. świetlice wiejskie, siedziby instytucji kultury, przestrzenie wystawiennicze prezentujące dzieje regionu). W przypadku własności prywatnej realizacja takich inicjatyw jest ograniczona, przez co dziedzictwo wielkich majątków ziemskich pozostaje w dużej mierze zapomniane. Potencjalny turysta, chcąc poznać historię obszarów wiejskich na Warmii i Mazurach, często nie znajdzie w terenie żadnych punktów interpretacyjnych, co może znacząco ograniczać potencjał turystyczny nie tylko samych rezydencji, lecz także całego regionu.

Kolejną istotną barierą może stanowić brak odpowiedniej strategii adaptacyjnej, a w przypadku obiektów o docelowym przeznaczeniu komercyjnym – brak przemysłanego planu inwestycyjnego. Należy zauważyć, że w wielu przypadkach odrestaurowane rezydencje od dłuższego czasu pozostają niewykorzystane, co nie jest zjawiskiem incydentalnym (m.in. Gródki, Kolkiejmy, Okowizna, Potryty, Skandławki, Szydłak, Track, Warkały). Porzucenie i niezabezpieczenie rozpoczętych inwestycji prowadzi do przyspieszenia procesów degradacji biologicznej i strukturalnej, a także może osłabiać zaufanie potencjalnych inwestorów oraz lokalnych społeczności. W konsekwencji zasadne wydaje się przeprowadzenie pogłębionych badań ukierunkowanych na identyfikację przyczyn przerywania prac remontowych oraz barier – zarówno ekonomicznych, jak i organizacyjno-prawnych – które uniemożliwiają zakończenie adaptacji oraz nadanie obiektom trwałych funkcji użytkowych.

W przypadku podejmowania prób adaptacji obiektów dziedzictwa rezydencjonalnego do pełnienia funkcji komercyjnych kluczowe znaczenie ma przygotowanie rzeczowego planu biznesowego (Bishoff, Allen, 2004; Saleh, Ost, 2023). Szczególnie cenne może okazać się czerpanie inspiracji z dobrych praktyk regionu, kraju i świata, gdzie podobne rezydencje traktowane są jako istotne elementy gospodarki turystycznej oraz nośniki lokalnej tożsamości, przyczyniające się do realizacji celów zrównoważonego rozwoju (Erdoğan, Göker, 2019; Sauliene i in., 2018). Możliwości adaptacji są szerokie: od ośrodków agroturystycznych rozwijanych w duchu *slow tourism*, przez obiekty gastronomiczne, eventowo-konferencyjne (w tym sale bankietowe), aż po centra edukacyjne czy miejsca warsztatów i aktywności społecznych. W dobie rosnącego zapotrzebowania na autentyczne doświadczenia dobrze zaprojektowana oferta turystyczna historycznych rezydencji wydaje się mieć duże szanse powodzenia.

Nie ulega wątpliwości, że kubatura pałaców i dworów, ich malownicze usytuowanie w krajobrazie wiejskim oraz aktualne trendy na rynku turystycznym (obejmujące rosnące zainteresowanie turystyką dziedzictwa, wypoczynkiem w otoczeniu przyrody i ofertą typu premium) sprzyjają ich adaptacji do funkcji turystycznych. Wyniki przeprowadzonych badań empirycznych wskazują ponadto, że rezydencje zaadaptowane na cele turystyczne odznaczają się zazwyczaj bardzo dobrym stanem zachowania. Z tego względu uzasadnione wydaje się tworzenie, zgodnie z ideą *adaptive reuse*, warunków sprzyjających inwestowaniu w ich turystyczne wykorzystanie, co wymaga skoordynowanego zaangażowania ze strony różnych podmiotów odpowiedzialnych za rozwój turystyki.

Kluczowe znaczenie dla rozwoju oferty turystycznej opartej na dziedzictwie rezydencjonalnym dawnych Prus Wschodnich mogą mieć pałace i dwory, które obecnie pozostają nieużytkowane. Obiekty znajdujące się w stanie ruiny, po odpowiednim zabezpieczeniu i przygotowaniu infrastruktury, mogłyby zostać włączone do obiegu turystycznego jako trwałe ruiny, co wpisawałoby się w aktualne trendy w turystyce (Chylińska, Kołodziejczyk, 2017; Le Gallou, 2018; Wang i in., 2023). Warto zaznaczyć, że standard zabezpieczania tego typu obiektów nie tylko obejmuje konserwację techniczną, lecz także zakłada potrzebę ich przystosowania dla potrzeb odwiedzających (Szmygin, 2018). Obecnie żadna z ruin wschodniopruskich pałaców czy dworów nie została zabezpieczona i udostępniona w formie trwałej ruiny. Szczególnie uzasadnione wydaje się podjęcie takich działań wobec obiektów o wyjątkowej wartości historycznej i architektonicznej, np. ruiny pałacu w Słobitach (niegdyś główna siedziba rodu Dohnów), a także ruiny pałaców w Mieduniszkach Wielkich, Arklitach, Rudłowie, Prośnie i Barzynie.

Istotną barierę dla wykorzystania historycznych rezydencji w kreowaniu zrównoważonych produktów turystycznych stanowią uwarunkowania przestrzenne. Większość pałaców i dworów jest usytuowana na terenach peryferyjnych, o ograniczonej dostępności komunikacyjnej i słabo rozwiniętej infrastrukturze turystycznej. Położenie z dala od głównych ośrodków koncentracji turystycznej i popularnych szlaków turystycznych ogranicza potencjał ekonomiczny tych rezydencji. Problem ten jest często potęgowany przez zły stan techniczny dróg dojazdowych oraz niewystarczającą infrastrukturę okołoturystyczną. Co więcej, pojedynczy obiekt, nawet o wysokiej wartości historycznej i dużych walorach estetycznych, w warunkach słabo rozwiniętej infrastruktury ma ograniczone możliwości przyciągania ruchu turystycznego. W tym kontekście szansą na aktywizację zasobu historycznych rezydencji jest tworzenie sieciowych produktów turystycznych opartych na rozproszonej strukturze podmiotów, atrakcji i punktów

obsługi, funkcjonujących jako spójna koncepcja o łatwo identyfikowalnej marce. Formą takiego produktu może być szlak kulturowy, integrujący najcenniejsze pałace i dwory z obszaru dawnych Prus Wschodnich.

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzone badania miały charakter eksploracyjny i stanowią wstępny etap analizy potencjału turystycznego wschodniopruskich pałaców i dworów w Polsce. Inwentaryzacja zasobu rzeczonych rezydencji umożliwiła wyodrębnienie siedmiu podstawowych funkcji, jakie pełnią współcześnie te obiekty. Widoczna jest przy tym wyraźna dominacja obiektów o funkcji mieszkalnej i obiektów nieużytkowanych, a także marginalny udział rezydencji pełniących funkcję turystyczną. Wyniki badań potwierdzają, że potencjał turystyczny analizowanego zasobu pozostaje w dużej mierze niewykorzystany i wymaga aktywizacji w ramach zintegrowanych strategii rozwoju regionalnego.

Kierunki podejmowanych działań powinny być zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju turystyki dziedzictwa, opartymi na czterech filarach: stabilności ekonomicznej, odpowiedzialności środowiskowej, sprawiedliwości i równowadze społecznej oraz trwałości kultury. Wyłącznie podejście holistyczne, angażujące różne grupy interesariuszy, może pozwolić na zachowanie rezydencji oraz ich zrównoważone wykorzystanie w procesach rozwoju regionalnego. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabierają działania ukierunkowane na kontrolę intensywności wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego, wdrażanie polityk ochrony ekosystemów i dziedzictwa kulturowego, przeciwdziałanie skutkom zmian klimatycznych, optymalizację mechanizmów alokacji zasobów, wzmacnianie współpracy regionalnej, zwiększanie partycypacji lokalnej, a także zapewnianie sprawiedliwego podziału korzyści generowanych przez rozwój turystyki (Ou, 2025).

W dalszej perspektywie badawczej zasadne wydaje się przeprowadzenie studiów przypadku, obejmujących analizę czynników determinujących atrakcyjność turystyczną poszczególnych obiektów, a także badań nad satysfakcją i dyssatysfakcją turystów korzystających z usług historycznych rezydencji zaadaptowanych do funkcji hotelarskich oraz eventowo-konferencyjnych. Uzupełnieniem takich analiz powinna być ocena możliwości wykorzystania wschodniopruskich pałaców i dworów w budowaniu zintegrowanej oferty turystycznej regionu, m.in. w ramach produktów sieciowych. Istotnym kierunkiem badawczym będzie również rozpoznanie motywacji inwestorów podejmujących decyzje o zakupie i renowacji tego typu obiektów. Wyniki uzyskane w toku takich badań mogą stanowić podstawę do opracowania rekomendacji dla decydentów i inwestorów, co wesprze rozwój zrównoważonej turystyki dziedzictwa na obszarze dawnych Prus Wschodnich.

Literatura References

- Alamineh, G.A., Hussein, J.W., Mulu, Y.E., Tadesse, B. (2023). The negative cultural impact of tourism and its implication on sustainable development in Amhara Regional State. *Cogent Arts & Humanities*, 10(1), 2224597.
- Amerta, I.M.S., Sara, I.M., Bagiada, K. (2018). Sustainable tourism development. *International Research Journal of Management, IT and Social Sciences*, 5(2), 248–254.

- Andrzejczyk, R., Niedziółka, A. (2019). Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju turystyki wiejskiej na Podhalu. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 97(3), 59–71.
- Balińska, A. (2019). Wiejska turystyka kulturowa w kontekście teorii rozwoju endogenicznego. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 97(3), 24–33.
- Batyk, I. (2010). Dziedzictwo kulturowe Warmii. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 2, 35–43.
- Bertocchi, D., Camatti, N., Giove, S., van Der Borg, J. (2020). Venice and overtourism: Simulating sustainable development scenarios through a tourism carrying capacity model. *Sustainability*, 12(2), 512.
- Biskup, M., Labuda, G. (1986). *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Bożek, K. (2024). Możliwości wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego do realizacji założeń zrównoważonego rozwoju. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 20(2), 157–177.
- Brincken, W. (1949). Rolnictwo i handel Prus Wschodnich wobec traktatu z 1894 r. *Przegląd Zachodni*, 7–8, 69–76.
- Butler, R.W. (1980). The concept of a tourism area cycle of evaluation: Implications of management of resources. *The Canadian Geographer*, 24(1), 5–12.
- Carsten, F.L. (1947). The Origins of the Junkers. *The English Historical Review*, 62, 145–178.
- Chylińska, D., Kołodziejczyk, K. (2017). Degraded landscapes as a tourist attraction and place for leisure and recreation. *Turyzm / Tourism*, 27(2), 23–33.
- Colavitti, A.M., Usai, A. (2015). Partnership building strategy in place branding as a tool to improve cultural heritage district's design. The experience of UNESCO's mining heritage district in Sardinia, Italy. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 5(2), 151–175.
- Csurgó, B., Smith, M.K. (2022). Cultural heritage, sense of place and tourism: An analysis of cultural ecosystem services in rural Hungary. *Sustainability*, 14(12), 7305.
- Czapiewska, G. (2020). Turystyka dziedzictwa kulturowego szansą rozwoju obszarów wiejskich regionu pomorskiego. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 98(4), 20–36.
- De Luca, G., Shirvani Dastgerdi, A., Francini, C., Liberatore, G. (2020). Sustainable cultural heritage planning and management of overtourism in art cities: Lessons from atlas world heritage. *Sustainability*, 12(9), 3929.
- Dorocki, S. (2020). Lokalne dziedzictwo kulturowe, jako element rozwoju usług agroturystycznych w Polsce. *Turystyka Kulturowa*, 1, 72–84.
- Durydiwka, M. (2017). Wiejski krajobraz osadniczy i możliwości jego wykorzystania w turystyce (na wybranych przykładach). *Turystyka Kulturowa*, 2, 102–122.
- Esfehani, M.H., Albrecht, J.N. (2018). Roles of intangible cultural heritage in tourism in natural protected areas. *Journal of Heritage Tourism*, 13(1), 15–29.
- Facchinetti, S. (2014). *Cultural heritage management in Myanmar: A gateway to sustainable development*. Brussels: European Institute for Asian Studies.
- Giordano, S. (2020). Agrarian landscapes: from marginal areas to cultural landscapes – paths to sustainable tourism in small villages – the case of Vico Del Gargano in the club of the Borghi più belli d'Italia. *Quality & Quantity*, 54(5), 1725–1744.
- Guzmán, P.C., Roders, A.P., Colenbrander, B.J.F. (2017). Measuring links between cultural heritage management and sustainable urban development: An overview of global monitoring tools. *Cities*, 60, 192–201.
- Inskeep, E. (1991). *Tourism planning: an integrated and sustainable development approach*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Jackiewicz-Garniec, M., Garniec, M. (2001). *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich. Dobra utracione czy ocalone?*. Olsztyn: Studio Wydawnicze ARTA Mirosław Garniec.
- Jędrusiak, T. (2010). *Wiejska turystyka kulturowa*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Keitumetse, S.O. (2011). Sustainable development and cultural heritage management in Botswana: Towards sustainable communities. *Sustainable Development*, 19(1), 49–59.
- Kowalczyk, A. (2010). Turystyka zrównoważona – aspekty kulturowe. W: Z. Młynarczyk, I. Potocka, A. Zajadacz (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, 6. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Bogucki, 19–29.

- Kozak, M. (2008). Dwory, pałace i zamki – kosztowne pamiątki czy zasób w rozwoju? *Studia Regionalne i Lokalne*, 32, 92–111.
- Kozak, M., Martin, D. (2012). Tourism life cycle and sustainability analysis: Profit-focused strategies for mature destinations. *Tourism Management*, 33(1), 188–194.
- Kruczek, Z., Kruczek, M., Szromek, A.R. (2018). Possibilities of using the tourism area life cycle model to understand and provide sustainable solution for tourism development in the Antarctic Region. *Sustainability*, 10(1), 89.
- Kulczyk, S. (2015). Między kulturą a naturą. Zastosowanie koncepcji usług ekosystemowych w badaniach nad turystyką kulturową – przykład szlaku Wielkich Jezior Mazurskich. *Turystyka Kulturowa*, 1, 64–78.
- Landorf, C. (2009). Managing for sustainable tourism: a review of six cultural World Heritage Sites. *Journal of Sustainable Tourism*, 17(1), 53–70.
- Le Gallou, A. (2018). From urban exploration to ruin tourism: a geographical analysis of contemporary ruins as new frontiers for urban tourism. *International Journal of Tourism Cities*, 4(2), 245–260.
- Lisowska, K., Łojko, M. (2022). Promocyjne działania wiosek tematycznych na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur. *Turystyka Kulturowa*, 3(124), 125–144.
- Lisowska, K., Łojko, M. (2023). Rola i zadania przewodników turystycznych w promocji turystyki zrównoważonej województwa warmińsko-mazurskiego poprzez turystykę kulturową w oparciu o doświadczenia przewodników – badania pilotażowe. *Turystyka Kulturowa*, 3(128), 67–91.
- Łojko, M., Lisowska, K. (2020). Wioski tematyczne w upowszechnianiu dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur jako przykład edukacji i przedsiębiorczości regionalnej. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 16(1), 184–197.
- Maingi, S.W. (2019). Sustainable tourism certification, local governance and management in dealing with overtourism in East Africa. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 11(5), 532–551.
- Mikulski, D. (2023). *Krajobraz folwarczny Ziemi Średzkiej w środkowej Wielkopolsce. Analiza i ocena zmienności krajobrazu w kontekście roli i znaczenia dawnych majątków ziemskich*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Muennich, A. (1934). *Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich*. Toruń: Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego.
- Muhanna, E. (2006). Sustainable tourism development and environmental management for developing countries. *Problems and Perspectives in Management*, 4(2), 14–30.
- Musikanski, L., Rogers, P., Smith, S., Koldowski, J., Iriarte, L. (2019). Planet happiness: A proposition to address overtourism and guide responsible tourism, happiness, well-being and sustainability in world heritage sites and beyond. *International Journal of Community Well-Being*, 2(3), 359–371.
- Ou, Y. (2025). Research on strategic planning for sustainable development of tourism. *Frontiers in Business, Economics and Management*, 18(1), 14–17.
- Padilla, E. (2002). Intergenerational equity and sustainability. *Ecological Economics*, 41(1), 69–83.
- Padin, C. (2012). A sustainable tourism planning model: Components and relationships. *European Business Review*, 24(6), 510–518.
- Poczta, J. (2013). Wiejska turystyka kulturowa zgodna z paradygmatem zrównoważonego rozwoju. *Turystyka Kulturowa*, 4, 21–35.
- Rambe, T., Khairani, L. (2021). Mapping tourism potential based on urban heritage tourism in Medan City. *CSR International Journal*, 1(1), 1–11.
- Richins, H. (2009). Environmental, cultural, economic and socio-community sustainability: A framework for sustainable tourism in resort destinations. *Environment, Development and Sustainability*, 11(4), 785–800.
- Roman, M., Roman, A. (2019). Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w działaniach terapeutycznych realizowanych w turystyce wiejskiej. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 97(3), 72–83.
- Rzempołuch, A. (2002). Architektura dworska w Prusach Książęcych i na Warmii. Studium genety i odrębności. *Roczniki Humanistyczne*, 50(4), 197–242.

- Salinero, Y., Prayag, G., Gómez-Rico, M., Molina-Collado, A. (2025). Generation Z and pro-sustainable tourism behaviors: Internal and external drivers. *Journal of Sustainable Tourism*, 33(6), 1059–1078.
- Stoica, G.D., Andreiana, V.A., Duica, M.C., Stefan, M.C., Susanu, I.O., Coman, M.D., Iancu, D. (2022). Perspectives for the development of sustainable cultural tourism. *Sustainability*, 14(9), 5678.
- Suryani, W. (2024). Cultural and heritage tourism trends for sustainable tourism. W: K. Wongmahesak, P. Suanpang (red.), *Special interest trends for sustainable tourism*. Hershey: IGI Global, 1–15.
- Szczepańska, M., Piechel, A. (2024). Ochrona i promocja krajobrazu kulturowego poprzez uszczuplenie założeń rezydencjonalnych. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 69, 147–166.
- Szubert, M. (2020). Nowe Guty – wieś w przestrzeni turystycznej jeziora Śniardwy. Studium relacji między rozwojem turystyki a krajobrazem kulturowym. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 15, 50–71.
- Timothy, D.J. (2011). *Cultural heritage and tourism: an introduction*. Bristol: Channel View Publications.
- Timothy, D.J. (2014). Contemporary cultural heritage and tourism: development issues and emerging trends. *Public Archaeology*, 13(1–3), 30–47.
- Wang, J., He, Q., Qian, L., Wang, G. (2023). From ruins to heritage tourism sites: Exploring tourists' perceptions, evaluations and behavioral intentions toward natural disaster sites. *Tourism Review*, 78(3), 949–965.
- Widawski, K. (2011). *Wybrane elementy dziedzictwa kulturowego środowiska wiejskiego – ich wykorzystanie w turystyce na przykładzie Hiszpanii i Polski*. Wrocław: Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego.
- Wiśniewska, A. (2023). Dziedzictwo kulturowe w programach edukacyjnych pomorskich gospodarstw agroturystycznych należących do Sieci Zagród Edukacyjnych. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 67, 43–68.
- Wylegała, A. (2021). *Był dwór, nie ma dworu. Reforma rolna w Polsce*. Sękowa: Wydawnictwo Czarne.
- Yan, W.J., Li, K.R. (2023). Sustainable cultural innovation practice: heritage education in universities and creative inheritance of intangible cultural heritage craft. *Sustainability*, 15(2), 1194.
- Zakrzewska, J. (2011). Wiejska turystyka kulturowa na przykładzie Wielkopolskiego Parku Etnograficznego w Dziekanowicach. *Turystyka Kulturowa*, 7, 4–19.
- Ziernicka-Wojtaszek, A., Zawora, T. (2010). Dziedzictwo kulturowe obszarów wiejskich małopolski jako atrakcja agroturystyczna. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 2, 119–130.

Karol Bożek, mgr, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Zarządzania i Spraw Społecznych, Katedra Turystyki i Badań Regionalnych. Absolwent studiów magisterskich z zakresu geografii (specjalność geografia społeczno-ekonomiczna) oraz turystyki i rekreacji (specjalność turystyka kulturowa) na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie. Aktualnie zatrudniony na stanowisku asystenta naukowo-dydaktycznego w Instytucie Zarządzania i Spraw Społecznych Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Uczestnik XVIII edycji Akademii Dziedzictwa – studiów podyplomowych z zakresu ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym. Jego zainteresowania badawcze dotyczą głównie problematyki zarządzania dziedzictwem kulturowym, turystyki dziedzictwa kulturowego, trudnego dziedzictwa oraz krajobrazów pamięci.

Karol Bożek, MSc, University of the National Education Commission, Krakow, Institute of Management and Social Affairs, Department of Tourism and Regional Studies. A dedicated academic with a master's degree in geography (specializing in socio-economic geography) and tourism studies (specializing in cultural tourism) from the Pedagogical University in Cracow. Currently serving as a research and teaching assistant at the Institute of Management and Social Affairs, University of the National Education Commission, Krakow. A participant in the 18th edition of the Heritage Academy, pursuing postgraduate studies in the field of protection and management of cultural heritage. His research interests focus primarily on cultural heritage management, heritage tourism, dissonant heritage, and landscapes of memory.

Adres / Address:

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Instytut Zarządzania i Spraw Społecznych
Katedra Turystyki i Badań Regionalnych
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
e-mail: karol.bozek@uken.krakow.pl